

УДК 94: 338.2:364-1:7.02(477.52/.6)+355.4(470)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.5

УРОКИ НЕПУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1930-Х РР. ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ ПІСЛЯ ПОДОЛАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Олександр Бут

Донецький національний університет імені Василя Стуса

alexanderbut@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Oleksandr But

Vasyl' Stus Donetsk National University

alexanderbut@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Мета статті – привернути увагу до глибшого пізнання уроків відбудови і подальшого розвитку новоутвореної УНР та пізнішої УРСР за підсумками Першої світової війни і революційних подій 1917 р. в Росії. Зокрема, в контексті становлення перших міжнародних відносин між УСРР та Радянською Росією, досвіду розробки соціально-економічних перетворень у добу воєнного комунізму, НЕПу, радянських індустріалізації та колективізації. Це дасть змогу краще зрозуміти сутність стратегічних розробок, сучасних перспектив для завершення путінської так званої «СВО», фактично війни проти незалежної України, за підтримки світового співтовариства. Методи дослідження – історико-порівняльний та історико-дослідницький, за допомогою яких оброблялася джерельна база, представлена архівними матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, періодикою, публікаціями фахівців, серед вторинних джерел – статті та монографії дослідників.

Основні результати: показано поглиблене нове прочитання розробок та виправлення стратегій соціально-економічних перетворень у першій половині ХХ ст. Доведено, що інструменти нової ринкової економіки, як дієвість підприємців, фермерства, малого бізнесу в період повоєнної (після Першої світової війни) відбудови народного господарства лякала радянських можновладців, а науково обґрунтовані ідеї ленінської статті про кооперацію не були почуті. З курсом на індустріалізацію та колективізацію сільського господарства адміністративні дії прибічників сталінського керівництва СРСР, до складу якого входила УРСР, а також рух новаторів виробництва 1930-х рр., призвели до «сталінізації» економіки, утвердження тоталітаризму. Це й дало підстави для звернення до уроків НЕПу, соціально-економічних заходів на селі та «індустріалізації по-радянськи», а особливо для сучасної України, – для відродження вільної української Донеччини.

Дослідження великою мірою базується на матеріалах, особисто знайдених автором. З практичного погляду результати мають певну цінність для держслужбовців, економістів, істориків і краєзнавців Донеччини. Перспективи подальших досліджень про значення НЕПу, руху новаторів та соціалістичних перетворень для відбудови До-

неччини відкриті для майбутніх дослідників. Не можуть не привернути уваги молодих колег-істориків майже повністю недосліджені проблеми трестової промисловості України. Йдеться про аналіз втілення в життя «положень про державні промислові трести» від 29 червня 1927 р. У статті використані архівні матеріали, вперше введенні до наукового обігу.

Ключові слова: індустріалізація, історія України, колективізація, криза, НЕП, реформи, Стахановський рух.

The aim of the article is to draw attention to a deeper understanding of the lessons of reconstruction and further development of the newly formed Ukrainian People's Republic and the later Ukrainian SSR based on the results of the First World War and the revolutionary events of 1917 in Russia. In particular, in the context of the formation of the first international relations between Soviet Ukraine and Soviet Russia, the experience of developing socio-economic transformations in the era of war communism, NEP, Soviet industrialization and collectivization. This will make it possible to better understand the essence of strategic developments, modern prospects for ending Putin's so-called «SMO», in reality a war against independent Ukraine, with the support of the world community. Research methods: historical-comparative and historical-studious, with which the source base represented by archival materials of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, periodicals, specialist publications was processed for the research, along with secondary sources from various articles and researchers' monographs.

The main results of the study provide the research community with an in-depth new reading of the development and correction of strategies of socio-economic transformations in the first half of the 20th century is shown. It has been proven that the tools of the new market economy, such as the effectiveness of entrepreneurs, farming, and small business during the period of post-war (after World War I) reconstruction of the national economy, scared the Soviet powers-that-be, and the economic science-based ideas of Lenin's article on cooperation were not listened to. Along with the industrialization and collectivization of agriculture, the administrative actions of supporters of the Stalinist leadership of the USSR, which included the Ukrainian SSR, as well as the movement of industrial innovators in the 1930s led to the "Stalinization" of the economy and the establishment of totalitarianism. This provided grounds for turning to the lessons of NEP, socio-economic measures in the countryside and "Soviet-style industrialization", and especially for modern Ukraine, for the post-war revival of free Ukrainian Donetsk region.

The research is original and belongs to the author, it is largely based on materials personally found or seen by the author. From a practical point of view, the results have a certain value for civil servants, economists, historians and local historians of Donetsk region. Prospects for further research on the significance of NEP, the movement of innovators and socialist transformations for the reconstruction of Donetsk region are open to future researchers. The almost completely unexplored problems of the trust industry of 1920s Ukraine cannot fail to attract the attention of young historians. It is about the analysis of the implementation of the "provisions on state industrial trusts" of June 29, 1927. The article uses archival materials that were first introduced into scientific circulation.

Keywords: industrialization, history of Ukraine, collectivization, crisis, NEP, reforms, Stakhanov movement.

Наразі перед Україною постає питання: як із найменшими витратами після завершення російської агресії відновити економіку? Пошук виходу з руїни, в якій опинилась Україна, потребує аналізу досягнень і помилок перших спроб ринкової економіки в добу НЕПу. У цьому може бути немало повчального, йдеться про уроки «на післязавтра». Його багатогранні аспекти історики та економісти все ще не до кінця дослідили, а політики й економісти уроки НЕПу завчили лише поверхово.

В. Горбулін у співавторстві з іншими дослідниками деталізував багатовимірність сучасної війни, зокрема важливість її економічного аспекту¹. Ця турбота академіка перегукується з новою книгою пулітцерівського лауреата Боба Вудворда (США), де досліджено і розкрито секрети таємної підготовки до початку війни в Україні у 2021 р.: сучасне керівництво країни про це й попереджало². Щодо важливості економічного фактора в гібридній війні, прикладів в українській та зарубіжній історіографії достатньо³. Проблемам економіки 1920–1930-х рр. присвячена праця О. Бута та С. Бондаренка про промисловий і недержавний сектори економіки України в умовах НЕПу. Про політику воєнного комунізму та позиції керівництва радянської України щодо можливостей країни виконувати партійні «завдання» писали С. Якубовська, С. Кульчицький. Щодо руху новаторів вкрай важливими є публікації Є. Єрманського, Г. Захарової. Питання приватної ініціативи в умовах НЕПу, а також кустарів детально висвітлювалися Ю. Волосником, О. Сушком⁴.

Концепція НЕПу сформувалася не одразу. Все пов'язане з ринком в уяві соціалістів, як українських есерів, так і російських більшовиків, належало до «реліквій старого світу, що відмирають». Невдовзі після «червоногвардійської атаки на капітал» під впливом ейфорії жовтня В. Ленін почав переосмислення економічних відносин і побудови політики господарювання, розробку якої він представив весною 1918 р. Вона виявила принципові розходження з лівими ко-

¹ Горбулін, В., Бадрак, В. (2024). *Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирьохсторічне замкнене коло*. Київ: Брайтбукс. 302; Світова гібридна війна: український фронт (2017) / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 496.

² Безсмертний, Р. (2024). Вийшла скандальна книга Боба Вудворда «Війна». Таємні зв'язки Трампа і Путіна. Війна в Україні. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nJ_cNQhCzdw (data zvernennia: 16.10.2024).

³ Мелекесцев, К. (2022). Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки)*: збірник наукових праць. 38. Херсон: ХДУ, 62–68.

⁴ Волосник, Ю. (2014). *Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу непу (на матеріалах України)*. Харків: Контраст. 470; Сушко, О. (2002). Кустарні промисли в Україні. Приватні підприємства періоду НЕПу. *Пам'ять століть*, 4. 117–125; Сушко, О. (2003). *Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929)*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова.

муністами на чолі з М. Бухаріним, які виступали за швидку експропріацію буржуазії («до останньої нитки»), ліквідацію кредитно-фінансової системи та відміну грошей. Форсована воєнно-комуністична практика переросла в ідеологію більшовизму. Проблемі відбудові Донеччини та Луганщини з руїн ще не завершеної путінської «спецоперації» проти незалежної України можуть сприяти тогочасні уроки з досвіду розробки реформ і промислового розвитку України після Першої світової війни. Внаслідок «воєнної кризи» виникла економічна криза, що засвідчила невдоволення радянською владою селян, які підіймали повстання, у відповідь чинилися жорстокі заходи НВК. В. Ленін запропонував вихід з економічної кризи, який, на думку В. Леніна, мав бути «всерйоз і надовго», але не назавжди. Звідси виникло питання – «хто кого?»¹.

В. Ленін у питанні «Хто переможе: капіталіст чи радянська влада?» мав на увазі й питання конкуренції між комуною селян та індивідуальною формою господарювання селян (переважна форма). Це так званий «ранній НЕП». На цьому етапі важливо, що держава дозволяла селянам обіг продуктів лише в місцевому масштабі². То була поступка заради політичної та економічної вигоди.

Не менш важливий урок – відстоювання суверенітету УСРР у питанні розвитку економіки Донбасу на початку НЕПу. Встановлення «голодної» фінансової норми змусило членів ЦК РКП(б) піти на відчайдушний крок: Х. Раковський, Г. Петровський, Ф. Артем, В. Чубар напередодні чергового пленуму ЦК, доводячи причину фінансової неспроможності республіки, вказали на головну – дискримінацію. Вони наголошували на неможливості реалізувати покладене на Україну «ударне завдання» – зібрати від 50 до 57 млн пудів продовольства для потреб Росії – без необхідної уваги до її фінансових потреб. У листі вказана мінімальна сума фінансування на поточний місяць – 62 млрд крб (проти 30 млрд, отриманих у червні–липні)³. Але народний комісаріат у новому державному бюджеті замість необхідних 25 % виділив лише 15 % загальних витрат бюджету⁴. Сподівання керівництва Радянської України на економічний суверенітет виявилися марними і після утворення СРСР.

Практика НЕПу дала можливість подолати ілюзію, що побудова нового суспільства потребує зламу всіх інститутів доби капіталізму. Подібні погляди не сумісні з розумінням власності як процесу розвитку, де ступінь виростає на ос-

¹ Ленін, В. (1974). *Повне зібрання творів. Том 44. Червень 1921 – березень 1922*. Київ: Політвидав. 154–155.

² Бут, О. М. (1990). *Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки*. Київ: Либідь. 20.

³ Кульчицький, С. (1996). *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи. 189.

⁴ Якубовская, С. (1960). *Строительство союзного советского социалистического государства, 1922–1925 гг.* 98.

нові досягнень попереднього етапу. Це передусім стосується ринкових відносин як одного з найвищих досягнень економічного розвитку людства. Вже у найближчі місяці розпочалося стимулювання промислових кооперативів, що отримали права юридичних осіб, могли використовувати найману працю (до 20 % від кількості робітників) та брати в органів наркомфіну кредит. Такі кооперативи не підлягали контролю робітничої інспекції органів радянської влади.

Важливим кроком стало повернення під приватне управління та контроль промислових підприємств, які після жовтневого перевороту 1917 р. вже були націоналізовані, оскільки держава в нових умовах не могла утримувати їх у рентабельному стані. Постанова уряду від 5 липня 1921 р. дозволяла оренду кооперативам, товариствам, окремим господарям¹.

Особливе значення мав наказ Раднаркому «Про реалізацію початків нового економічного життя» від 9 серпня 1921 р. і положень про заходи щодо відбудови великої промисловості. Це посприяло піднесенню виробництва, що підтверджено радами праці і оборони 12 серпня з доповненням про переведення на господарський розрахунок². Це був так званий «пізній НЕП», який мав привести «до перемоги нового життя».

Із середини 1920-х рр. держава стала наполегливіше вирішувати проблеми фінансово-кредитної політики: диференційне кредитування з преференціями на користь як держави, так і кооперативних підприємств. Урядовим декретом визначалися умови держави щодо здачі в оренду націоналізованих підприємств кооперативам, хоча не виключалася здача в оренду приватним підприємцям. Орендарі несли відповідальність згідно з цивільним кримінальним кодексом за утримання орендних підприємств. У важкій промисловості держава в особі Вищої ради народного господарства (ВРНГ) та господарських місцевих органів контролювала потужні або принципово важливі підприємства. Об'єднання-трести працювали на принципах госпрозрахунку, добре доповнюючи тактику стимулювання всіх форм власності у промисловості. На зміну командно-адміністративним методам управління приходили економічні, що ґрунтувалися на ринкових відносинах.

У контексті вивчення досвіду НЕПу заслуговує на увагу функціонування трестової промисловості України. Йдеться про реалізацію положення про державні промислові трести від 29 червня 1927 р., яким директори таких підприємств наділялися значними повноваженнями, визначаючи трест юридичною особою. Водночас підприємства зобов'язані були відпускати трестам продукцію за

¹ Новая экономическая политика в промышленности (1921). *Сборник декретов постановлений и инструкций*. Вып. 1. Москва. 42.

² Бут, О. М., Бондаренко, В. С., Нікітенко, К. В. (2008). *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928)*. Донецьк: Юго-Восток. 48.

собівартістю, що обмежувало їх прибутковість¹. У такий спосіб держава централізувала промисловість².

Спираючись на здобуті протягом 1920-х рр. досягнення трестової промисловості, з переходом до п'ятирічного планування розвитку народного господарства радянське керівництво намагалось визначати завищені показники. Розгорнулася дискусія довкола ідеї «форсованої індустріалізації». Про її небезпечність першим заговорив М. Бухарін. У статті «Заметка экономистам (к началу нового хозяйственного года)» в газеті «Правда» під виглядом критики Л. Троцького, якого вже політично знищила компартія, він довів, що Й. Сталін перейняв ідею надіндустріалізації свого опонента. За спробу необґрунтовано швидкого розвитку промисловості М. Бухарін називав його та оточення «садівниками», які смикали рослину за вершечок, щоб вона «швидше росла». Він доводив, що найвищий темп промислового приросту можливий, передусім завдяки швидко розвиненому сільському господарству³. Проте за такі погляди сталінське оточення звинуватило його у лідерстві «контрреволюційного» «правого ухилу».

Як досвід, варто привернути увагу до новаторів виробництва, без яких неможливий технічний прогрес. Зокрема, йдеться про так званий «стахановський рух», про який написано тисячі публікацій, у яких він оцінювався винятково через «рекорд Олексія Стаханова». Водночас начальник вуглевидобувної ділянки, гірничий інженер М. Машуров у публікації в газеті «Соціалістичний Донбас» 17 вересня 1935 р. розкрив сутність роботи забійника по-новому. Йдеться про новаторський метод, розроблений М. Машуровим і реалізований вибійником вугільного молотка ОМ5 О. Стахановим. У металургії подібну ідею подав металург Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча Макар Мазай, який, маючи неповну середню освіту, розумів потенціал інновацій у металургії. Свої міркування він подав начальнику цеха, відповідні інженерні розрахунки провів і представив письмовий висновок інженер-винахідник Я. Шнеєров⁴. За цими розробками і відбувалися «мазаївські плавки» або «стахановські», як їх почали йменувати⁵.

Не провина молодого вибійника, чиїм ім'ям почали називати новаторський підхід до добування вугілля, що його позиціонування виходило від сталінської

¹ Гринчуцький, В. І. (1998). *Промислові трести України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.)*: автореф дис. ... д-ра екон. наук: 08.01.04. Київ.

² Бондаренко, В. С. (2012). *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Донецьк: ДонНУ, 202–203.

³ Бухарин, Н. (1988). *Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 398.

⁴ Бут, О. М. (1990). *Проблеми управління промисловості України: історичний досвід і уроки*. Київ: Либідь, 225; Бут, О. М. (2018). Велич особистості в гібридних умовах тоталітаризму: до 80-річчя пам'яті М. В. Радіна. *Roxolania Historica = Historical Roxolania: наук. зб. / редкол Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін. Дніпро: Ліра*, 269–283.

⁵ Захарова, Г. (2010). Кто он – директор Радин? Мариуполь: Новый Мир, 150.

оцінки руху¹. Автор цієї статті свого часу став свідком обговорення керівниками тресту «Торез-Антрацит» ситуації, коли одного з керівників звинуватили у можливості працювати на «жирних» пластах вугілля завдяки зв'язкам, через що він був завжди «попередув всіх», і порівняли з ситуацією довкола начебто штучного рекорду О. Стаханова. Цю розмову почув О. Стаханов, який стояв поряд, і сказав: «Ні. Я туди за рекордом не спускався»². На наше переконання, сутність стахановського методу полягала у поєднанні фізичних і трудових навичок робітника та знань і досвіду інженера-винахідника, що посприяло не одномоментному «рекорду», а дійсно новаторським методам виробничої діяльності³. Проте у численних публікаціях сучасних істориків спостерігається повернення до висвітлення «рекордів» і «соціалістичного змагання»⁴.

Одним із головних уроків НЕПу стала безконтрольна «гра цінами» на продукцію сільського господарства. Л. Троцький свого часу назвав це «ножицями цін»: відпущена на короткому повідку у капіталізм промисловість у вигляді госпрозрахункових трестів, що займали монопольне становище на ринку, торгувала за принципами тодішніх комерційних магазинів: «краще продати менше, але дуже дорого, дефіцит – кращий товариш». Зрозуміло, що дрібне, приватне конкурентне господарство того часу такого собі дозволити не могло. Більшість членів ЦК підтримували Й. Сталіна за «ленінську можливість побудувати соціалізм в окремій країні». Л. Троцький засуджував сталінську теорію, вбачав, що це «мало адміністративне, а не теоретичне обґрунтування»⁵. Серед тих, хто «йшов за генсеком», були у повному складі члени більшовицького партійного керівництва Української СРР: перший секретар (до липня 1928 р.) Л. Каганович, голова раднаркому В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський. Доказом позиції України є постанова ЦК КП(б)У «Про доповідь Уккрандгоспу по перше укладеному в українській промисловості промплану», в якій зазначалося: «...укладене тверде підґрунтя для міцного систематичного управління промисловістю до загальних завдань політики радянської влади і реального етапу становища»⁶. Промплан

¹ Олександр Микитович Бут: бібліографічний покажчик до 70-ти річчя з дня народження (2010) / укл.: М. Є. Безпалов, В. С. Бондаренко. Донецьк: Юго-Восток, 12.

² Бут, О. М. (2010, Март 10). Нас водила молодість. *Горняк (Торез)*. 4.

³ Бут, О. М. (2020). Нове осмислення руху новаторів Донбасу 1930-х: поглиблене прочитання джерел проти брудного спотворення. *Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників* / за ред. Н. Р. Темірової. Вінниця–Слов'янськ: ДонНУ імені Василя Стуса, 128–132.

⁴ Кульчицький, С. & Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні факти і політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України, 813; Лихолобова, З. Г. (2008). Вугільна промисловість України: 1920 – початок 2000-х рр.: історіографія. *Нові сторінки історії Донбасу*, 15–16. 90–113; Васильєв, В. (2012). Стахановський рух. *Енциклопедія історії України*. Том 9. 836.

⁵ Троцький, Л. (1990). *Сталинская школа фальсификации: поправки дополнения к литературе эпигонов*. Москва: Наука, 198.

⁶ Державний архів громадських об'єднань України (ДАГО), ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 15.

раднаргоспу України став частиною плану роботи союзної ради під проводом Ф. Держинського зі складання п'ятирічного плану щодо металопромисловості і під проводом Л. Каменєва зі складом контрольних цифр розвитку союзної промисловості. Протягом першої п'ятирічки держава розраховувала продати за кордон 780 млн пудів хліба і вкласти у промисловість 1 млрд крб. В. Бондаренко наголосив, що курс на індустріалізацію визначила XIV партійна конференція (квітень 1925 р., після доповіді Ф. Держинського), а не XIV з'зд ВКП(б) (грудень 1925 р., після доповіді Й. Сталіна). До того ж з означеного питання виступав не Ф. Держинський, а В. Куйбишев, який був прибічником адміністративно-командних методів і проти надіндустріалізації за рахунок селян (за яку були Л. Троцький, М. Каменєв, Г. Зінов'єв)¹.

Наприкінці НЕПу виявилися його слабкі місця, серед яких небезпечний «перегрів» економіки надзвичайними масштабами будівництва великої промисловості через обирання селян. Як результат: відмова від ринкових закупівель хліба державою, перехід до продрозкладки із застосуванням карного кодексу. Серцевиною використання методів «воєнно-комуністичного штурму» стала прискорена масова колективізація селянства, яка призвела до відторгнення трудівника від результатів праці, до всеохопного знищення старанного господаря, а врешті – до Голодомору 1932–1933 рр. Такі перші наслідки сталінізації економіки. Під барабанну ходу у Дніпропетровську з досягненнями індустрії у першу п'ятирічку в обкомі партії його керманич М. Хатаєвич пів години давав настанови партійним бригадам (понад 300 осіб), яких вирішили відправити на село в допомогу старим політвідділам МТС для виконання державного плану постачання і завершення колективізації. Серед них був студент Харківського політехнічного інституту В. Кравченко, якому випало їхати в район Підгородного Дніпропетровської області, батьківщини першого ректора Донецького національного університету, Героя України, кавалера знака «Шахтарська слава» В. Шевченка². Його інструктував М. Хатаєвич: «Ваше завдання – отримати зерно за будь-якої ціни... Не бійтеся вживати крайніх заходів. Партія твердо стоїть за вами, товариш Сталін очікує цього від вас. Це смертельна боротьба, і краще зробити багато, аніж мало»³. Талановитий український інженер В. Кравченко, якому вдалося вижити у вирі сталінських репресій, зрозумів сутність тоталітарного режиму. Завдання було виконане, як і загалом по Україні, але керівник Дніпропетровської області був пізніше звинувачений в організації Голодомору.

¹ Бондаренко, В. С. (2012). *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Донецьк: ДонНУ, 202–203.

² Сузір'я донецької професури (2022): (нарис про заслужених професорів Донецького національного університету) / авт.-упоряд. О. М. Бут, О. В. Стяжкіна, І. В. Хаджинов та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 86.

³ Кравченко, В. (2022). Я вибрав свободу. Спогади. Київ: Смолоскип, 142–144.

Як урок НЕПу, перед сучасною Верховною Радою стоїть завдання: оживити прийнятий закон про проведення земельної реформи до початку весняно-польових робіт спеціальним законом про пріоритетний розвиток українського села. Йдеться про озброєння селян засобами малої механізації, новими технологіями виробництва продукції, промислової переробки та збереження продукції польового господарства. Цей повчальний досвід перегукується з уроками часів горбачовської Перебудови, коли глухий кут «підприємницької свободи» почали під впливом «ультрарадикальної ідеї» американського лауреата Нобелівської премії 1976 р. у галузі економіки М. Фрідмана. Йдеться про книгу «Капіталізм і свобода», яку автор вручив Президенту СРСР М. Горбачову під час його візиту до сполучених штатів. Ратуючи за майже нульове державне регулювання ринку, молоді підприємці потрапили під лихоманку накопичення приватного капіталу. Здається, влучно визначив це на шпальтах «Комсомольської Правди» А. Салуцький, порівнюючи таких ентузіастів з охочими отримати лікарську довідку, де п'ятий місяць вагітності прирівнювався до дев'ятого¹. Великих приватних підприємств в УСРР у 1924–1925 господарчому році налічувалося 557, у 1927–1928 господарському році питома вага приватного сектору знизилась до 1 % проти 9 % у 1923–1924 господарському році. В умовах Перебудови помилки доповнювалися тим, що під впливом ідей М. Фрідмана приватизація агропромислового комплексу з його дрібними і середніми підприємствами стає потенційно найбільш підготовленою для введення ринкових відносин. А вийшло навпаки – на ринок випустили насамперед монополізовану промисловість у вигляді концернів – «правнуків» невірських трестів, їх зусиллями продовжувалася сталінська стратегія зростання промисловості за рахунок села. У цій ситуації фермери і торговці повторили досвід 1920-х рр.: приховували хліб, відмовлялися виконувати державні замовлення, називаючи їх «держнаказом». І як тоді з легкої руки Й. Сталіна для виправдання жорстоких заходів це кваліфікувалося як «куркульський страйк», із вуст тодішнього прем'єр-міністра України В. Фокіна подібне йменувалося «саботажем».

Знання історії дає змогу розглянути корінь зла: якщо у 1920-х рр. труднощі НЕПу пояснювалися загрозами «перегріву» економіки надзвичайно великими масштабами конфіскації, форсованої індустріалізації у важкій промисловості за рахунок пограбування селянства, у чому звинуватили селян-«куркулів».

Досвід НЕПу засвідчує, що вже сьогодні на неокупованій території України варто проводити заходи не лише для збереження існування держави, а і для вивчення досвіду, який можна передати трудівникам Донеччини після звільнення від путінської навали. Відродження Донбасу відкриває перспективи спів-

¹ Бут, О. М. (2002, квітень). Уроки НЭПа на послезавтра. *Социалистический Донбасс*. 4.

робітництва з міжнародним бізнесом. Неабиякі перспективи має компанія у сфері харчових технологій та ритейлу (МХП) зі штаб-квартирою в Києві та виробничими потужностями в діючих господарствах неокупованої частини України та на Балканах (Perutnina), з дочірніми підприємствами у Великій Британії, Саудівській Аравії. Зокрема, Вінницьке відділення МХП у 2023 р. почало реалізовувати пілотний проєкт із залученням до 5 тис. охочих на виробничих ресурсах МХП завдяки студентам спеціальностей агрономії та агроінженерії, які віддали виробництва комбікормів і зернотрест. Від початку повномасштабного вторгнення росії на терени України до Вінниччини з небезпечних регіонів перемістили свою справу 315 підприємців. Релокований бізнес в області створив 1 566 робочих місць. Станом на початок серпня 2023 р. у Вінницькій громаді зареєструвався 321 суб'єкт господарювання¹. У селі Бохоники агрономи громади Вінницького району облаштували науковий центр «Агро-кемп». Він має стати структурним підрозділом інституту кормів, який об'єднує понад 15 мініферм із вирощування сільськогосподарських тварин і птиці. Планують розмістити равликову ферму: продукція має великий попит за кордоном². У селі Стіна на Вінниччині відкривається центр «Верета», де роблять унікальні ткацькі вироби, переробляючи залишки одягу. Центр об'єднує жінок, які працюють за старовинними верстатами, вироби прикрашають вітрини бутиків США, Данії, Швеції, Нідерландів. Одяг із традиційними тканинними елементами підкорює європейців, які цікавляться сучасною модою³.

Отже, сьогоднішня доводить актуальність уроків НЕПу та економічних перетворень 1920–1930-х рр. Доцільно спиратися на багатий історичний досвід для сприяння відродженню Донеччини від наслідків агресивної війни путінської РФ проти незалежної України.

References

Bezsmertnyi, R. (2024) Vyishla skandalna knyha Boba Vudvorda «Viina». Taiemni zv'iazky Trampa i Putina. Viina v Ukraini [Bob Woodward's scandalous book «War» was published. Secret ties between Trump and Putin. War in Ukraine]. *YouTube*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=nJ_cNQhCzdw (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

¹ Понад півтори тисячі робочих місць створив релокований бізнес у Вінницькій громаді. *Bima ТБ*. 2023. 22 серп. URL: [//vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochukh](https://vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochukh) (data zvernennia: 16.10.2024)

² Стали відомі деталі про агроцентр з мініфермами, який створюють на Вінниччині. *Bizagro*. 2023. 19 серп. URL: <https://bizagro.com.ua/stali-vidomi-detali-pro-agrotsentr-z-miniferami-yakij-stvoryuyut-na-vinnichini/> (data zvernennia: 16.10.2024).

³ Відновлюють давнє ремесло: на Вінниччині відкрили центр ткацтва «Верета». *Bima ТБ*. 2023. 4 лип. URL: <https://vitatv.com.ua/kultura/vidnovlyuyut-davnye-remeslo-na-vinnychchyni> (data zvernennia: 16.10.2024).

Bondarenko, V. S. (2012). *Problemy rozvytku promyslovosti Ukrainy v mizhvoiennu dobu (1921–1941 rr.): radianska istoriohrafii: monohrafii* [Problems of industrial development of Ukraine in the interwar period (1921–1941): Soviet historiography: monograph]. Chief ed. Prof. O. M. But. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

Bukharyn, N. (1988). *Izbrannyye proizvedeniia* [Selected works]. Moskva: Polytyzdat [in Russian].

But, O. M. (1990). *Problemy upravlinnia promyslovistiu: istorychnyi dosvid i uroky* [Problems of industrial management of Ukraine: historical experience and lessons. Monograph]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

But, O. M., Bondarenko, V. S., Nikitenko, K. V. (2008). *Nederzhavnyi sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928)* [Non-state sector in the industry of Ukraine under the New Economic Policy (1921–1928)]. Chief ed. Prof. O. M. But. Donetsk: Yuho-Vostok [in Ukrainian].

But, O. M. (2010, March 10). Nas vodyla molodost [We were led by our youth]. *Horniak (Torez) – The Miner (Torez)*, 4 [in Ukrainian].

But, O. M. (2018). Velych osobystosti v hibrydnykh umovakh totalitaryzmu: do 80-richchia pam'iaty M. V. Radina [The greatness of the individual in the hybrid conditions of totalitarianism: to the 80th anniversary of the memory of M. V. Radin]. *Roxolania Historica* / ed. Yu. A. Sviatets (chief ed.) et al. Dnipro: Lira. 269–283 [in Ukrainian].

But, O. M. (2020). Nove osmyslennia rukhu novatoriv Donbasu 1930-kh: pohlyblene prochyttannia dzherel proty brudnoho spotvorennia [New understanding of the Donbas innovators' movement of the 1930s: an in-depth reading of the sources versus underhanded falsifications]. *Forum kraieznavtsiv Donechchyny – Forum of Donetsk region lore researchers*. 128–132 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [State archive of public associations of Ukraine]. Series 1. Box 6. Folder 58. 15 [in Ukrainian].

Horbulin, V., Badrak, V. (2024). *Rosiiska viina proty Ukrainy. Yak nareshiti rozirvaty chotyrokhsotrichne zamknene kolo* [Russian war against Ukraine. How to finally break the four hundred years old destructive cycle]. Kyiv: Brightbooks [in Ukrainian].

Hrynychtskyi, V. I. (1998). *Promyslovi tresty v roky NEPu. Avtoreferat dysertatsii d-ra ekon. nauk* [Industrial trusts in the year of the NEP. Abstract of the dissertation of the doctor of sciences in economy] [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu. Spohady* [I chose freedom. Memoirs]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni fakty i politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk and Luhans regions in the 17th–21st centuries: historical facts and political technologies on the formation of specific and generic in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Lenin, V. (1974). Dopovid pro zaminu prodrozverstky naturalnym podatkom [Report on the change from production distribution to natural tax]. *Povne zibrannia tvoriv – Complete collection of works*. Vol. 43. 54 [in Ukrainian].

Lenin, V. (1974). *Povne zibrannia tvoriv – Complete collection of works*. Vol. 44. June 1921 – March 1922. Kyiv: Polityvdav [in Ukrainian].

Lykholobova, Z. H. (2008). Vuhilna promyslovist Ukrainy: 1920 – pochatok 2000-kh rr.: istoriohrafiiia [Coal production of Ukraine: 1920 – early 2000s: historiography]. *Novi storinky istorii Donbasu – New pages in the history of Donbas*, 15–16. 90–113 [in Ukrainian].

Mieliekiestsev, K. (2022). Pro traktuvannia informatsiinoi viiny: vid tekhnichno-kibernetichnoi do istoryko-psykholohichnoi paradyhmy [On the interpretation of information warfare: from the technical-cybernetic to the historical-psychological paradigm]. *Pivdennyyi arkhiv (istorychni nauky): zbirnyk naukovykh prats – Southern archive (historical sciences): a collection of academic works*. 38. Kherson: KhDU. 62–68. DOI: 10.32999/ksu2786-5118/2022- 38-8 [in Ukrainian].

Novaia ekonomycheskaia polityka v promyshlennosti (1921). [The New Economic Policy in Industry]. *Sbornyk dekretov postanovlenyi y ynstruktsyi – A collection of decrees, orders, and instructions*. Vol. 1. Moscow, 42 [in Russian].

Oleksandr Mykytovych But: bibliohrafichnyi pokazhchyk do 70-ty richchia z dnia narodzhennia (2010) [Oleksandr Mykytovych But: a bibliographic reference guide to his 70th birthday] / eds: M. Ye. Bezpalov, V. S. Bondarenko. Donetsk: Yuho-Vostok [in Ukrainian].

Ponad pivtory tysiachi robochykh mist stvoryv relokovanyi biznes u Vinnytskii hromadi. (2023) [Nearly 1 500 workplaces were created by the relocated business in the Vinnytsia community]. *Vita TB*. 22.08.2023. Retrieved from <https://vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochykh> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Staly vidomi detali pro ahrotsentr z minifermamy, yakyi stvoriuiut na Vinnychyni (2023) [Details have become known about the agricultural center with mini-farms, which is being created in Vinnychyna]. *Bizagro*. Retrieved from <https://bizagro.com.ua/stali-vidomi-detali-pro-agrotsentr-z-minifermami-yakij-stvoryuyut-na-vinnichini/> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Sushko, O. (2002). Kustarni promysly v Ukraini. Pryvatni pidpriemstva periodu NEPu [Local industries of Ukraine. Private enterprises during the NEP period]. *Pam'iat stolit – Memories of the centuries*, 4. 117–125 [in Ukrainian].

Sushko, O. (2003). *Nepmany: sotsialno-istorychnyi typ pryvatnykh pidpriemstv v USRR (1921–1929)* [The nepmen: a socio-historical type of private enterprises in the USSR (1921–1929)]. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

Suzir'ia donetskoi profesury (2022): (narysy pro zasluhenykh profesoriv Donetskooho natsionalnoho universytetu) [The constellation of the Donetsk professorship: (essays on the honored professors of the Donetsk National University)] / authors-compilers O. M. But, O. V. Stiazhkina, I. V. Khadzhynov et al. Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU [in Ukrainian].

Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front (2017) [World hybrid war: the Ukrainian front]. Chief ed. V. P. Horbulin. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 496 [in Ukrainian].

Trotskyi, L. (1990). *Stalynskaia shkola falsyfykatsyy: popravky dopolnenyia k lytera-ture epigonov* [Stalin's school of falsification: amendments to the supplement to the epigon literature]. Moscow: Nauka [in Russian].

Vasyliiev, V. (2012). Stakhanovskiy rukh [Stakhanov Movement]. *Entsyklopediia isto-rii Ukrainy – Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 9. 836 [in Ukrainian].

Vidnovliuiut davnie remeslo: na Vinnychchyni vidkryly tsentr tkatstva «Vereta» (2023) [An ancient craft is being revived: the «Vereta» weaving center was opened in Vin-nytsia]. *Vita TB*. 04.07.2023. Retrieved from <https://vitatv.com.ua/kultura/vidnovlyuyut-davnye-remeslo-na-vinnychchyni> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Volosnyk, Yu. (2014). *Pidpriiemtsi i pryvatne pidpriiemnytstvo v radianskii derzhavi v dobu nepu (na materialakh Ukrainy)* [Entrepreneurs and private entrepreneurship in the Soviet state during the NEP era (based on materials from Ukraine)]. Kharkiv: Kontrast [in Ukrainian].

Yakubovskaia, S. (1960). *Stroitelstvo soiuznoho sovetskoho sotsyalistycheskoho hosu-darstva, 1922–1925 gg.* [The development of Soviet Union's Socialist economy, 1922–1925]. 98 [in Russian].

Zakharova, H. (2010). *Kto on – dyrektor Radyn?* [Who is he – director Radin?] Maryupol: Novyi Myr. 160 [in Russian].

УДК 94(477):323.281](477.62)«1937/1941»

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.6

БИКІВНЯНСЬКИЙ ВИМІР ДОНЕЧЧИНИ

Микола Бривко

Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»

niksneg425@gmail.com

ORSID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

Mykola Bryvko

National historical-memorial reserve «Bykovnyan graves»

niksneg425@gmail.com

ORSID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

Мета цього дослідження – на основі архівно-кримінальних справ репресованих виокремити та проаналізувати основні форми і специфіку політичних репресій проти уродженців Донецчини періоду «Великого терору» 1937–1938 рр., які досягли професійних та кар'єрних вершин і цілковито підтримували радянську владу, проте були репресовані за сфальсифікованими звинуваченнями і таємно поховані на території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі. Методологія дослідження з використанням парадигмального підходу спирається на принципи об'єктивності, системності, історизму, діалектики та міждисциплінарності. Це дає змогу застосовувати історичні